

SEBASTIAN ADAMKIEWICZ

JAN FIRLEJ -

**marszałek wielki koronny,
wojewoda krakowski**

(ok. 1520-1574)

**Rozprawa doktorska
napisana w Katedrze Historii Nowożytnej
Uniwersytetu Łódzkiego
pod kierunkiem prof. dr. hab. Zbigniewa Anusika**

Łódź 2014

WSTĘP

Wiek XVI był w historii Polski okresem niezwykle istotnym. Można go scharakteryzować jako wiek przełomu, spotkania świata średniowiecznego z nowożytnym, nowoczesnego myślenia o świecie wymieszanego z tęsknotą za wyidealizowaną rzeczywistością przodków. Choć może żyjący ówczas nie dostrzegali tego tak mocno, jak dostrzec możemy to z perspektywy współczesności, szesnaste stulecie przyniosło całkiem nowe postrzeganie państwa, gospodarki, czy kultury. Oczywiście, wyrastało ono z okresu późnego średniowiecza, ale jednocześnie przybierało nieznanego dotychczas charakter. Coraz silniejsza była refleksja nad państwem jako egalitarną wspólnotą, ograniczoną co prawda do jednego stanu, ale podkreślająca współodpowiedzialność za losy kraju zarówno najbogatszej jego części, jak i tej nie posiadającej wielkich majątków. Krzewione było zatem pojęcie obywatelskości jako głównego wyróżnika charakteryzującego stan szlachecki. Było ono na tyle pojemne, że zmieścić się w nim mogły różnice majątkowe, religijne czy etniczne. Wspólnotę rycerską zaczęła łączyć odpowiedzialność wyrażana w czynnym i biernym uczestnictwie w zarządzaniu rodzącą się Rzeczpospolitą. Towarzyszyło temu poczucie wyjątkowości w skali Starego Kontynentu, przeradzające się czasem w swoisty szowinizm, nie tylko stanowy, ale także „narodowościowy”, charakteryzujący się bezkrytycznym uwielbieniem dla rodzimej kultury, przy jednoczesnym rosnącym braku zaufania do wszystkiego co zadawało się być obce. Na tym wszak wyrósł sarmatyzm, z jednej strony na wskroś oryginalny, z drugiej jednak zamknięty i żyjący „dla siebie”.

Proces ten był zarówno fundamentem kształtującej się demokracji szlacheckiej, jak i wyzwaniem stojącym przed monarchą oraz przede wszystkim, przed elitą możnowładczą. Wbrew tendencjom europejskim, gdzie wraz z centralizacją władzy ze stanu szlacheckiego wyłaniać się zaczęła warstwa arystokracji, w Polsce możnowładcy stawali wobec rosnącej siły średniej szlachty, która nie chciała już jedynie symbolicznego uczestnictwa we władzy, ale realnego wyrażanego w sile i uprawnieniach izby poselskiej. Był to problem zarówno dla samej elity, która zarówno ze względu na historię rodów, jak i posiadany majątek nie chciała rezygnować ze swojej pozycji, jak i dla królów, dla których współrzędzenie z nieprzewidywalną masą szlachecką było nie lada kłopotem. Do tego dochodził program ruchu egzekucyjnego, który domagał się weryfikacji praw do dzierżenia dóbr domeny królewskiej i zasadniczej zmiany w sposobie zarządzania nimi. Pozornie była to jedynie

kwestia gospodarcza. Oczywiście protest egzekucyjny miał u swoich podstaw pragnienie ograniczenia licznych uchwał dotyczących dodatkowych podatków i zwrócenie uwagi na istnienie dochodów, z których władca winien w niskim stopniu czerpać. Nie zmienia to jednak faktu, że ważną kwestią było też rozumienie i postrzeganie państwa nie jako prywatnej własności króla, ale dobra wspólnego. Egzekucja w idealnym kształcie, proponowanym w publicystyce i wystąpieniach sejmowych egzekucjonistów, uderzała jednak zarówno w ekonomiczną stronę funkcjonowania elit, które z dzierżaw czerpały niemałe dochody, a czasem nieprawnie włączały je do własnego zasobu majątkowego, jak i polityczną, gdyż wpisując dzierżawę dóbr w zwarty system prawny, częściowo pozbawiała ją mocy kreowania zaplecza politycznego dla królewskich planów. Sytuację elit komplikowała też śmierć ostatniego Jagiellona, a wraz z nią zniknięcie dotychczasowego spoiwa królestwa, jakim byli monarchowie z jednego rodu. Ci, co prawda, już od czasów Jagiełły sprawowali władzę w wyniku elekcji, ale ich autorytet był niekwestionowany. „Dynastyczność” Jagiellonów pozwalała na zachowanie ciągłości struktur elit władzy, która tylko niekiedy bywała zachwiana doraźnymi działaniami poszczególnych władców. Zgon Zygmunta Augusta mógł tę sytuację radykalnie zmienić, nie tylko poprzez wprowadzenie głosowania *virilim* (wcześniej o wyborze decydowała w zasadzie Rada Królewska), ale także przez zaniknięcie związków dynastycznych i wybór władcy nieuwikłanego w dotychczasowe powiązania polityczno-towarzyskie.

Wreszcie nie mniej ważne dla elity były przemiany kulturowe, które zmuszały ją do zmiany stylu życia. Zwiększone wydatki na edukację synów możnowładczych, budowę nowych rezydencji o wyraźnie renesansowym charakterze, liczne fundacje kościelne i mecenat artystyczny stały się kryteriami przynależności do grona elity. To zaś wymagało stabilnego dopływu gotówki, a więc trwałych fundamentów gospodarczych. Istotną kwestią był także stosunek do reformacji. Moźnowładztwo przestawało być strukturą wyznaniowo jednolitą, a wyznanie być czynnikiem integrującym tę grupę społeczną, choć nadal przecież łączyła je wspólnota interesów, związana z chęcią zachowania określonego statusu gospodarczo-politycznego. W przeciwieństwie do Europy Zachodniej, gdzie wyznanie było często najważniejszym elementem składowym stronnictw politycznych i ich wyróżnikiem, w przypadku Polski należało znaleźć dla kwestii religijnych zupełnie inną przestrzeń, nie ingerującą w znaczący sposób na aktywność publiczną. Odpowiedź na pytanie, jak być ewangelikiem lub katolikiem, a jednocześnie w życiu politycznym współpracować z osobą innego wyznania, stanie się jednym z trudniejszych wyzwań epoki.

Przed wszystkimi tymi problemami stawały nie tylko stare rody od wieków zasiadające w gronie elity, ale także tzw. „nowa elita” ukształtowana na przełomie XV i XVI wieku. Należała do niej grupa rodzin, które fortunę zaczęły zdobywać u schyłku rządów Kazimierza Jagiellończyka, a ich wpływy rosły za czasów rządów dwóch ostatnich Jagiellonów. W grupie tych rodzin była także pochodząca z ziemi lubelskiej rodzina Firlejów. Marsz do grona elity zapoczątkował pod koniec XV wieku Mikołaj Firlej, kasztelan krakowski i hetman wielki koronny. Jego dzieło kontynuował Piotr Firlej, wojewoda ruski, a po nim jego synowie – Jan, Mikołaj i Andrzej. Do najwyższych urzędów i największego majątku w trzecim pokoleniu doszedł Jan Firlej, marszałek wielki koronny i wojewoda lubelski, a pod koniec życia krakowski. Na najstarszym z braci spoczęła odpowiedzialność za utrzymanie rodu w elitarnym gronie, a jednocześnie za wzmacnianie jego roli w środowisku możnowładczym i w państwie. Podwaliny, które zbudowali jego dziadek i ojciec były mocne, choć niewystarczające, zwłaszcza na czasy przełomu, który w drugiej połowie XVI wieku wiele fortun wystawił na ciężką próbę. Egzekucja dóbr, przemiany ustrojowe, wielkie bezkrólewie po śmierci Zygmunta Augusta, reformacja, były wyzwaniem, które mogły wstrząsnąć gronem „nowej elity” i doprowadzić do degradacji wielu rodzin. Z drugiej jednak strony, mogły też umocnić tę grupę i otworzyć nowe możliwości rozwoju. Przed Janem Firlejem stało więc zadanie przeprowadzenia swojego rodu przez trudne czasy zmiany. Kontynuować miał dzieło przodków, a jednocześnie nie pozwolić na jego zaprzepaszczenie.

Biografia Jana Firleja nie może więc być jedynie prostym zapisem jego życia. Musi być czymś więcej, swoistym studium elity w obliczu przełomu dwóch epok. Głównym zadaniem, jakie sobie więc postawiłem w trakcie przygotowywania rozprawy, było spojrzenie na jego życie przede wszystkim jako na przedstawiciela elity postawionego przez wyzwaniem epoki – zarówno politycznymi, ekonomicznymi, jak i kulturowymi. Pomóc miało to w dostrzeżeniu mechanizmów sprawowania władzy w czasach kryzysu. Oczywiście nie traktuję postaci Jana Firleja wyłącznie jako „tworu” epoki. Moim celem jest też odkrycie zależności pomiędzy jednostką, a grupą, w której dana jednostka funkcjonuje, a tym samym wskazanie, które z poczynań bohatera niniejszej rozprawy były jego samodzielną inicjatywą, a na ile wynikały z powszechnej praktyki i zwyczajów czasów, w których przyszło mu żyć. Będę chciał więc odpowiedzieć na pytanie, jak wyglądały życie i działalność Jana Firleja z perspektywy kryteriów przynależności do możnowładztwa i jakie działania podejmował, aby się w tej warstwie utrzymać. Będzie to – mam nadzieję – jedna z „cegiełek” umożliwiających pełne odwzorowanie obrazu elity u progu Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jej zachowań wobec problemów, jakie wynikały z przemian mentalnych

i społeczno-politycznych. W dotychczasowej historiografii wiele jest bowiem opracowań, których autorzy chcą patrzeć na to zagadnienie syntetycznie. W tym spojrzeniu zanika jednak jednostka, tonąca w rozmaitych przykładach i uogólnieniach. Choć nie będę w mojej rozprawie uciekał od ogólności, na przykładzie wojewody krakowskiego będę chciał ukazać przypadek jednostki, która choć była częścią tła dziejów, to także go współtworzyła dzięki pełnionym urządóm, czy majątkowi.

Niniejsza rozprawa składa się z trzech rozdziałów, mających charakter zarówno chronologiczny, jak i problemowy. Choć pokazują one kolejne etapy w życiu Jana Firleja, staram się je budować w sposób problemowy, tworząc nie tyle kalendarium życia bohatera, co próbując ukazać jego stosunek do zjawisk i wydarzeń, których był świadkiem, autorem lub odbiorcą. Siłą rzeczy odbiegam więc czasem od chronologii, aby w dokładniejszy i bardziej zrozumiały sposób przedstawić zawilósci biografii bohatera.

W pierwszym rozdziale niniejszej rozprawy zająłem się przede wszystkim kwestią wychowania i młodości Jana Firleja. Wstępem do tych rozważań będzie jednak próba przedstawienia pochodzenia rodziny Firlejów, ze szczególnym uwzględnieniem legendy rodowej. Wynika to nie tylko z obowiązku, który zazwyczaj spoczywa na biografach, ale także z chęci przybliżenia atmosfery, w jakiej wychowywał się młody Firlej. Przecież zarówno kwestia rodzinnej mitologii, jak i postaci, które w niej odgrywały najważniejszą rolę, musiały kształtować umysł młodzieńca i przygotowywać go do roli, jaką przynieść miała mu historia. W tym kontekście bardzo istotne będzie też zastanowienie się nad tym, które z elementów legendy rodzinnej były znane samemu bohaterowi niniejszej pracy, a które stworzone zostały za jego życia, bądź po jego śmierci i były zamierzonym efektem pracy nad szeroko pojętym prestiżem rodowym. Jana Firleja chcę więc w tym przypadku potraktować nie tylko jako osobę poddawaną pewnej narracji, ale też ją tworzącą i rozwijającą. Następnie przedstawiłem również ścieżkę edukacyjną mojego bohatera z uwzględnieniem wpływu planowania edukacji na kreowanie autorytetu rodziny i umacnianie jej miejsca w grupie możnowładczej. Zastanowię się także nad pojęciem „młodości”, przede wszystkim w kontekście dochodzenia do samodzielności i decydowania o własnym losie. Młodość Jana Firleja będzie też przyczynkiem do rozważań nad jego późniejszą drogą życiową. Zagadnienie edukacji – które wszak ma już potężną literaturę przedmiotu – chcę potraktować możliwie szeroko, z uwzględnieniem nie tylko szkół, ale także wychowania praktycznego. Poruszam więc kwestię wyprawy dyplomatycznej na sejm Rzeszy w Wormacji i jej roli w przygotowaniu przyszłego wojewody krakowskiego do funkcji publicznych. Efektem tych rozważań ma być więc syntetyczna refleksja nad modelem wychowawczym człowieka doby

Renesansu, i jego wpływem na budowanie autorytetu i prestiżu nie tylko jednostki, ale i rodziny.

W drugim rozdziale zajmuję się okresem samodzielności Jana Firleja, zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Swoje rozważania rozpoczynam od ustalenia majątku, jakim dysponował wojewoda i podstawami finansowymi jego działalności politycznej. Ze względu na ogrom materiału związanego z gospodarką firlejowską w tym okresie, co niewątpliwie wymagałoby oddzielnej pracy, nie będę wchodził w tym przypadku w szczegóły, opisując poszczególne transakcje czy przepływy składników substancji majątkowej. Chodzi mi raczej o przedstawienie ogólnego obrazu sytuacji finansowej i podstaw majątkowych działalności marszałka wielkiego koronnego. Oczywiście nie pomijam przy tym kwestii związanych ze sposobem zarządzania dobrami, czy polityki gospodarczej preferowanej w dzierżonych przez Firleja posiadłościach. Szczególnie istotne będzie tu zwrócenie uwagi na dobra domeny monarszej znajdujące się w posiadaniu wojewody krakowskiego, zwłaszcza wobec złożonego problemu egzekucji dóbr. W kontekście rozważań na temat majątku niezbędna będzie też refleksja nad rolą małżeństw w życiu Jana Firleja, a w szczególności mariażu z Zofią z Bonerów. Będę chciał wskazać, w jaki sposób małżeństwo wpłynęło na rozwój posiadłości, a także pozycję polityczną bohatera niniejszej pracy. Będzie to niezbędne wprowadzenie do opisanie działalności publicznej wojewody krakowskiego – jego awansów, wystąpień sejmowych, stosunku do ważnych wydarzeń politycznych. Skupiam się w tym przypadku najmocniej na stosunku Firleja do programu egzekucjonistów i jego działaniach zmierzających do obrony majątku przed prawem egzekucyjnym. Poruszam również kwestię związków marszałka z dworem królewskim i jego kontaktów z królem i jego otoczeniem. Nie mniej ważna będzie również kwestia obrony prerogatyw i znaczeniu urzędu marszałka wielkiego koronnego po unii lubelskiej i stosunek Firleja do powstającej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rozdział kończę rozważaniami na temat udziału bohatera niniejszej rozprawy w ruchu protestanckim. Oceniam jego realny wkład w rozwój reformacji na ziemiach polskich i próbuję odpowiedzieć na pytanie, czy w jakikolwiek sposób przekładał się on na zwiększenie autorytetu Firleja, bądź też budowę jego własnego stronnictwa politycznego.

W rozdziale trzecim zajmuję się głównie okresem pierwszego bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta. Nie bez powodu traktuję to jako zagadnienie odrębne, gdyż dotyczy ono okresu szczególnego zarówno w dziejach Rzeczypospolitej, jak i samego Jana Firleja. To jemu bowiem przypisywano stworzenie w tym czasie jednego z dwóch rywalizujących stronnictw politycznych. Twierdzono także, że stał on za takimi aktami, jak konfederacja

warszawska, czy artykuły henrykowskie. Przypisywano mu tworzenie opozycji przeciw Henrykowi Walezemu, czego wyrazem miała być protestacja złożona w czasie koronacji króla. Niektórzy przypisywali mu także ambicje królewskie. W omawianym rozdziale próbuję dociec, które z tych powszechnie panujących opinii są uzasadnione, a które są jedynie mitem, a jeśli są tylko legendą, to jakie były jej podstawy i cele. Chcę także odpowiedzieć na pytanie, jak Jan Firlej sprawdził się jako urzędnik państwowy w obliczu poważnego kryzysu państwa. Próbuję także wskazać, jakie zajmował miejsce w ówczesnej grze politycznej i czy w istocie był jednym z liderów stronnictwa protestanckiego, oraz czy można w ogóle mówić o istnieniu frakcji, której spoiwem były kwestie wyznaniowe. Wreszcie próbuję odpowiedzieć na pytanie o prawdziwy stosunek marszałka wielkiego koronnego do króla Henryka i o związane z jego osobą nadzieje i oczekiwania. Kluczowe pytanie, na jakie staram się odpowiedzieć, dotyczy tego, czy w istocie wojewoda krakowski był kreatorem wydarzeń, czy może jedynie ich przypadkowym bohaterem.

Zarówno stan zachowanych źródeł, jak i ich ilość nie zawsze pozwala jednak odpowiedzieć w pełni na wszystkie stawiane tu pytania. Firlejowie nie posiadają własnego archiwum rodzinnego, gdyż uległo ono zniszczeniu lub znacznemu rozproszeniu. Główną przyczyną tego stanu rzeczy był podział majątków firlejowskich pomiędzy różne familie, co związane było z powolnym upadkiem rodu. Kwerenda archiwalna nie zawsze też pozwalała odnaleźć dokumenty bezpośrednio odnoszące się do marszałka wielkiego koronnego i wojewody krakowskiego. Szereg odnalezionych materiałów dotyczyło życia następnego pokolenia, a więc synów Jana Firleja, w tym przede wszystkim jego imiennika, podskarbiego wielkiego koronnego. Tym niemniej, szczątkowe materiały odnaleziono w Archiwum Zamoyskich¹ i Archiwum Radziwiłłów² przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Niezwykle pomocna okazała się natomiast kwerenda w zasobach Biblioteki Narodowej, a w szczególności Biblioteki Czartoryskich³, Biblioteki Raczyńskich⁴ i Biblioteki Poturzyckiej⁵. Ze względu na pełnienie przez Jana Firleja wysokich stanowisk państwowych nieocenioną pomocą była także Metryka Koronna, w której notowano zarówno transakcje handlowo-gospodarcze, jak i czasem decyzje natury politycznej⁶. Pomocne w korzystaniu z niej okazały się oczywiście sumariusze Metryki Koronnej wydane przez

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Zamoyskich, sygn. 285.

² AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 3766.

³ Biblioteka Czartoryskich, 80, 81, 2579, 2234

⁴ Biblioteka Raczyńskich, rkps 196.

⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteka Poturzycka, nr 43, k. 78v-79r.

⁶ AGAD, Metryka Koronna, 31,32,33,73,80,82,85,89,135

Teodora Wierzbowskiego⁷. Pewne informacje odnalezione zostały także w Archiwum Skarbu Koronnego⁸, a także w księgach grodzkich i ziemskich, w szczególności krakowskich, sandomierskich i oświęcimskich⁹, a także w czasie kwerendy w Archiwum Państwowym w Gdańsku, gdzie odnalazłem dokumenty delegacji pruskiej na sejmy egzekucyjne, z którą to delegacją Firlej prowadził negocjacje w sprawie obalenia reformy egzekucyjnej¹⁰. Dużo informacji odnalezionych zostało dzięki poszukiwaniom w wydanych publikacjach źródłowych, w tym przede wszystkim w aktach sejmikowych województwa krakowskiego¹¹, diariuszach i dziennikach z sejmów z lat 1556-1572¹², kronikach i relacjach m.in. Świątosława Orzelskiego¹³, Reinholda Heidensteina¹⁴, Marcina Bielskiego¹⁵, oraz wydanych listach i dokumentach osób związanych z Firlejem – Stanisława kardynała Hozjusza¹⁶, posła pruskiego Asverusa von Brandta¹⁷, czy preceptora synów bohatera niniejszej pracy Henryka Wolffa¹⁸ – oraz innych pomniejszych zbiorów dokumentów z okresu połowy XVI wieku¹⁹. Niezwykle ważnym źródłem do poznania życia Jana Firleja – zarówno w warstwie prawdy jak i mitu – były panegiryki dotyczące rodu Firlejów, w tym przede wszystkim Francois Hotmana²⁰ i Johanna Thomasa Friegiusa²¹. W tym kontekście nie wolno mi również

⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, ed. T. Wierzbowski, cz. 2-5, Varsoviae 1907-1961

⁸ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 131.

⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie: Akta grodzkie krakowskie, 108; Akta grodzkie sandomierskie, 14; Akta grodzkie oświęcimskie, 147.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.

¹¹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.

¹² M.in.: *Diariusz sejmku walnego koronnego piotrkowskiego 1562/3*, [w:] *Źródłopisma do dziejów Unii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, wyd. A. T. Działyński, t. 2, Poznań 1856; *Diariusz sejmku walnego koronnego warszawskiego 1563/4*, [w:] *Źródłopisma do dziejów...*, wyd. A. T. Działyński, t. 2, Poznań 1856; *Diariusz Sejmu Piotrkowskiego R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562*, oprac. W. Chomętowski, wyd. W. Krasiński, Warszawa 1868.

¹³ Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, t. 1-2, tłum. W. Spasowicz, Petersburg 1856-1858; Tenże, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572-1575*, wyd. K. Kuntze, Kraków 1917.

¹⁴ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, t. 1, Petersburg 1857.

¹⁵ M. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego*, t. 3, Księga 6 wraz z kontynuacją, wyd. K. Turowski, Sanok 1856.

¹⁶ *Stanisłai Hossi (1504-1579) et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes legationes*, ed. F. Hipler, V. Zakrzewski, t. 1, (1525-1550), Cracoviae 1879.

¹⁷ *Die Berichte und Briefe des Rats und Gesandten Herzog Albrecht von Preussen Asverus von Brandt nebst den In ergangen Schriben In dem koniglichen Staatsarchive zu Königsberg*, hrsg. Von Bezenberger, H. 1-4, Königsberg 1904-1921

¹⁸ *Peregrinationes sive peregrinationum Heinrichi Wolphii Tigurini brevis et compendiaria descriptio. Polskie przypadki Henryka Wolfa z Zurychu dziennik podróży z lat 1570-1578*, oprac. L. Kieniewicz, Warszawa 1996

¹⁹ *Henri de Valois et la Pologne en 1572 par le Marquis de Noailles*, t. 3, Paryż 1867; *Akta unii Polski z Litwą 1385-1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932; *Dzieje ziemi kujawskiej. Lauda i instrukcje*, t. 2, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888; J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, t. 2-4, Warszawa 1822-1833;

²⁰ F. Hotmann, *De pignoribus et hypothecis*, Basileae 1576.

²¹ *Oratio Joanne Thomas Freigii rectoris, [w:] Tertio panegyris Altorfiana celebranta Anno MDLXXIX cum alias quibusdam orationibus*, Altorfii 1579, k. G^{5v}-I^{2r}.

zapomnieć o herbarzach autorstwa Bartosza Paprockiego²², Kacpra Niesieckiego²³, Szymona Okolskiego²⁴ i Adama Bonieckiego²⁵, które choć przynosiły często informacje bałamutne i najpewniej nieprawdziwe, to dobrze obrazowały proces kształtowania się historii rodowej i firlejowskiej mitologii.

Jak słusznie zauważył Paweł Jusiak²⁶, Firlejowie nie posiadają do tej pory swojej zwartej monografii. Nie ma też opracowań biograficznych poszczególnych przedstawicieli rodu, wyłączając oczywiście biogramy umieszczone w polskim słowniku biograficznym. Tę poważną lukę starają się wypełnić w ostatnich latach młodzi badacze, wspomniany wcześniej P. Jusiak²⁷, autor doskonałej pracy dotyczącej majątku Firlejów do połowy XVI wieku, oraz Irena Rolska²⁸, autorka sążnistej, choć nie pozbawionej błędów, rozprawy o mecenacie artystycznym rodu Leopardów. Ważnym etapem w badaniach nad Firlejami był cykl trzech konferencji zorganizowanych przez Towarzystwo Przyjaciół Janowca, które odbywały się w latach 1999-2001. Ich pokłosiem były tomy pokonferencyjne zawierające artykuły dotyczące rodu, począwszy od jego dziejów, poprzez pozycję polityczną, wykształcenie, karierę urzędniczą i wojskową, gospodarkę, mecenat artystyczny czy działalność urbanizacyjną²⁹. Dzięki tym publikacjom nie tylko poszerzono wiedzę o tym ważnym dla dziejów Polski rodzie możnowładczym, ale też zbudowano fundament dla kolejnych pokoleń badaczy, którzy chcieliby zająć się tą tematyką. Historiografia współczesna skupia się w kontekście Firlejów głównie na ich mecenacie kulturalnym i dziedzictwie materialnym. Dużo słabiej prezentują się rozważania dotyczące spraw gospodarczych, choć wymienić tu należy prace Ryszarda Szczygła³⁰, Andrzeja Wyrobisza³¹,

²² B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowskiego, Kraków 1858.

²³ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. Borowicza, t. 4, Lipsk 1839; t. 6, Lipsk 1841, t. 9, Lipsk 1842.

²⁴ S. Okolski, *Orbis Polonus*, t. 2, Cracoviae po 1643.

²⁵ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 5, Warszawa 1902; t. 10, Warszawa 1907; t. 14, Warszawa 1911.

²⁶ P. Jusiak, *Majątki rodziny Firlejów z Dąbrowicy w pierwszej połowie XVI wieku*, Lublin 2011.

²⁷ Tamże

²⁸ I. Rolska, *Firlejowie Leopardzi, Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI-XVII wieku*, Lublin 2009.

²⁹ *I Janowieckie Spotkania Historyczne* [dalej: JSH], *Firlejowie*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 1999; *II JSH, Gospodarcza i kulturotwórcza rola Firlejów*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2000; *III JSH, Mecenat kulturalny Firlejów*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2001.

³⁰ R. Szczygieł, *Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, Radom-Kazimierz Dolny, 1990; Tenże, *Relokacje Wąwolnicy w XV i XVI wieku oraz ich wpływ na rozwój miasta*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy*, red. S. Partycki, Wąwolnica 1992; Tenże, *Działalność urbanizacyjna rodziny Firlejów w XVI wieku*, [w:] *II JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2000; Tenże, *Rola starostów w życiu miast królewskich województwa sandomierskiego w XVI wieku. Z dziejów ograniczania autonomii miejskiej*, [w:] *Sandomierz – z dziejów polityki, prawa i kultury*, red. A. Wrzyszczyk, Sandomierz 2001.

³¹ A. Wyrobisz, *Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą*, „Przegląd Historyczny”, 1970, t. 61. z. 4.

Anny Sochackiej³², czy Cezarego Tarchy³³. Najsłabiej prezentuje się jednak literatura dotycząca ich działalności politycznej. Pomimo tego, że w powszechnej opinii bohater niniejszej pracy odgrywał w czasie rządów Zygmunta Augusta poważną rolę, nie ma na ten temat żadnej poważnej publikacji. Postać Jana Firleja występuje oczywiście w rozlicznych opracowaniach dotyczących tej epoki, nigdy nie jest jednak postacią centralną. Można wręcz powiedzieć, że czasem odgrywa rolę marginalną, tonąc w natłoku zdarzeń i postaci. Tym niemniej, literatura ta jest niezbędna dla poznania kontekstu epoki i ważnych wydarzeń, w których bohater niniejszej pracy musiał brać udział.

W kontekście badań nad przeszłością rodu Firlejów, ze szczególnym uwzględnieniem mitologii rodowej, zabiegów heraldyczno-historiograficznych i literackich, korzystałem głównie z dzieł A. Wyczańskiego³⁴, A. Kerstena³⁵, A. Gąsiorowskiego³⁶, J. Kurtyki³⁷, S. Baczewskiego³⁸, F. Piekosińskiego³⁹, J. Szymańskiego⁴⁰, J. Ostrowskiego⁴¹, M. Chachaja⁴² i P. Jusiaka⁴³. Problemy związane z edukacją i wychowaniem wyjaśniam, sięgając do prac

³² A. Sochacka, *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987; Taż, *Wąwolnica w systemie rządu Lubelszczyzny*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy*, red. S. Partycki, Wąwolnica 1992; Taż, *Posiadłości Lewartów w Lubelskiem w średniowieczu*, [w:] *II JSH...* red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2000.

³³ C. Taracha, *Upadek znaczenia rodu magnackiego na przykładzie Firlejów. Urzędy i godności*, „Rocznik Przemyski”, 1993/1994, t. 29-30.

³⁴ A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, „Przegląd Historyczny”, 1953. t. 44, z. 3.; Tenże, *Polska służba dyplomatyczna w latach 1506-1530*, [w:] *Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. Studia*, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966; Tenże, *Kariera w Polsce XVI stulecia. Uwagi wstępne*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, 6-9 września 1984 roku*, cz. I, red. H. Izdebski, Wrocław 1986; Tenże., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.

³⁵ A. Kersten, *Warstwa magnacka- kryterium przynależności*, [w:] *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czapliński, A. Kersten, Toruń 1974.

³⁶ A. Gąsiorowski, *Czynniki rozwarstwienia stanu szlacheckiego w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Struktura feudalnej społeczności na uzemi Czechosłowacji a Polska do prelomu 15. a 16. stoletia*, red. J. Cierny, F. Heil, A. Verbik, Praha 1984; Tenże, *Rotacje elity władzy w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, t. 1, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1981.

³⁷ J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997; Tenże, *Posiadłość, dziedzicność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV-XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 65, 1999.

³⁸ S. Baczewski, *Mit początku i władza szlachty*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2006, t. 3.

³⁹ F. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899

⁴⁰ J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993

⁴¹ J. Ostrowski, *Księga herbowa rodów polskich*, cz.2, Warszawa 1993

⁴² M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995; Tenże, *Wykształcenie Firlejów w XVI-XVII wieku*, [w:] *I JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 1999; Tenże, *Fundacje szkolne Firlejów (Lewartów i Kock)*, [w:] *II JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2000; Tenże, *Z dziejów propagowania przeszłości rodu Firlejów w Europie XVI-XVII wieku*, [w:] *III JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2001; Tenże, *Nowe szczegóły dotyczące wykształcenia Firlejów*, [w:] *III JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2001.

⁴³ P. Jusiak, *Dzierżawcy dóbr domeny królewskiej z rodziny Firlejów w XIV-XVI wieku*, [w:] *II JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec nad Wisłą 2000; Tenże, *Materiały źródłowe do dziejów rodziny Firlejów w Archiwum Głównym Akw Dawnych i Bibliotece Ordynacji Zamojskiej w Bibliotece Narodowej*, [w:] *III JSH...*, red. A. Szymanek, Janowiec 2001; Tenże, *Przyczyny awansu w szeregi możnowładztwa końca XV i pierwszej połowie XVI wieku (na przykładzie rodziny Firlejów)*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, red. J. Urwanowicz. Białystok 2003; Tenże, *Mikołaj Firlej wobec świata tureckiego i tatarskiego*, [w:] *Na pograniczu kultur, języków i tradycji. Prace ofiarowane profesorowi doktorowi Ryszardowi Szczygłowi*

H. Barycza⁴⁴, I. Frylichówny⁴⁵, Ł. Kurdybachy⁴⁶, V. Żołądź-Strzelczyk⁴⁷, S. Tynca⁴⁸, F. Airesa⁴⁹, A. Kamler⁵⁰ i S. Windakiewicza⁵¹. Kwestię pielgrzymki Jana Firleja do Ziemi Świętej opisywałem, wykorzystując prace J. Herwardena⁵², R. Brooke'a⁵³, E. Turner'a⁵⁴, T. Dunin-Wąsowicza⁵⁵, P. Iwaskiewicza⁵⁶, H. Manikowskiej⁵⁷, N. Ohler⁵⁸ i A. Sajkowskiego⁵⁹. Ważnym aspektem moich rozważań była też działalność dyplomatyczna Firleja, głównie jego podróż na sejm w Wormacji. O polskiej dyplomacji pisał w tym czasie A. Przyboś⁶⁰, R. Żelewski⁶¹, S. Nahlik⁶² i A. Wyczański⁶³. Kontakty z Rzeszą Niemiecką w XVI wieku doskonale opisał J. Wijaczka⁶⁴. W wyjaśnieniu różnych aspektów działalności

w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, red. M. Mądzik, A.A. Witusik, Lublin 2004; Tenże, *Majątki rodziny Firlejów z Dąbrowicy w pierwszej połowie XVI wieku*, Lublin 2011.

⁴⁴ H. Barycz, *Zarys historiografii Uniwersytetu Padewskiego*, „Minerwa Polska”, 1927, t. 1, nr 4; Tenże, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce odrodzenia (1440-1600)*, Kraków 1938; Tenże, *Dzieje nauki w Polsce w epoce Odrodzenia*, Warszawa 1957; Tenże, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI-XVIII w.*, Wrocław 1981; Tenże, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

⁴⁵ I. Frylichówna, *Ideal wychowawczy szlachty polskiej w XVI i początku XVII wieku*, Warszawa 1938.

⁴⁶ Ł. Kurdybacha, *Staropolski ideał wychowawczych*, Lwów 1938.

⁴⁷ D. Żołądź-Strzelczyk, *Wychowanie dziecka w świetle staropolskiej teorii pedagogicznej*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *(Od średniowiecza po wiek XVIII)*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002.

⁴⁸ S. Tync, *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932.

⁴⁹ F. Aries, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995.

⁵⁰ A. Kamler, *Od szkoły do senatu. Wychowanie senatorów w Koronie w latach 1501-1586*, Warszawa 2006; Taż, *Czy nauczycielowi w XVI-wiecznej Polsce żyło się dobrze?*, [w:] *Z badań nad polskim księgozbiorem historycznymi*, Warszawa 2004.

⁵¹ S. Windakiewicz, *Padwa. Studium z dziejów cywilizacji polskiej*, „Przegląd Polski” 1891, r. 25, t. 99, kw. 3.

⁵² J. Herwarden, *Pilgrimages and social prestige: some reflections on a theme*, [w:] *Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und fruher Neuzeit*, Wiedeń 1992.

⁵³ R. Brooke, Ch. Brookes, *Popular Religion in the Middle Ages. Western Europe 1000-1300*, Londyn 1984.

⁵⁴ E. Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture, Anthropological Perspectives*, Oxford 1978.

⁵⁵ T. Dunin-Wąsowicz, *Średniowieczne znaki pielgrzymie w Polsce*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Miniakowska i H. Zaremska, *Colloquia Mediaevalia Varsoviensia*, t. 2, Warszawa 1995

⁵⁶ P. Iwaskiewicz, *Wczesnochrześcijańskie i późnoantyczne łacińskie opisy podróży do Ziemi Świętej*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska i H. Zaremska, *Colloquia Mediaevalia Varsoviensia*, t. 2, Warszawa 1995.

⁵⁷ H. Manikowska, *Rzym-Jerozolima-Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008.

⁵⁸ N. Ohler, *Życie pielgrzymów w średniowieczu. Między modlitwą, a przygodą*, Kraków 2000.

⁵⁹ A. Sajkowski, *Opowieści misjonarzy, konkwistadorów, pielgrzymów i innych świata ciekawych*, Poznań 1991.

⁶⁰ *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie XVI-XVIII stulecia*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Kraków 1959

⁶¹ R. Żelewski, *Organizacja koronnej służby dyplomatycznej za Zygmunta Augusta*, [w:] *Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku*. Studia, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966; Tenże, *Dyplomacja polska w latach 1506-1572*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 1, (połowa X w. – 1572), red. M. Biskup, Warszawa 1982.

⁶² S. E. Nahlik, *Narodziny nowożytnej dyplomacji*, Wrocław 1971.

⁶³ A. Wyczański, *Polska służba dyplomatyczna w latach 1506-1530*, [w:] *Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku*. Studia, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966

⁶⁴ J. Wijaczka, *Działalność dyplomatyczna Asverusa von Brandta w latach 1538-1547*, Kielce 1991; Tenże, *Asverus von Brandt 1509-1559. Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta pruskiego*, Kielce 1996.

politycznej Jana Firleja pomogły mi dzieła A. Sucheni-Grabowskiej⁶⁵, A. Dembińskiej⁶⁶, J. Kaniewskiej⁶⁷, W. Polaka⁶⁸, K. Chłapowskiego⁶⁹, W. Szczuczki⁷⁰, J. Małłka⁷¹, O. Haleckiego⁷², M. Ferenc⁷³, i H. Lulewicza⁷⁴. Wątek bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta poruszony zaś został w pracach W. Sobieskiego⁷⁵, S. Grzybowskiego⁷⁶, S. Płazy⁷⁷, S. Gruszeckiego⁷⁸, T. Pilińskiego⁷⁹, M. Serwańskiego⁸⁰, H. Kowalskiej⁸¹, czy wreszcie E. Dubas-Urwanowicz⁸². Nie mniej istotne były też zagadnienia religijne. W tym przypadku szczególnie pomocne okazały się dzieła J. Tazbira⁸³, M. Korolki⁸⁴, czy J. Łukaszewicza⁸⁵.

⁶⁵ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504-1548*, Wrocław 1967; Taż, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny, Geneza egzekucji dóbr*, cz. I, Wrocław 1974; Taż, *Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. I, red. A. Wyczański, Warszawa 1976; Taż, *Stanisław Hozjusz jako dyplomata Zygmunta Augusta*, „Studia Warmińskie”, t. 18, 1981; Taż, *Jagiellonowie i Habsburgowie w pierwszej połowie XVI w. Konflikty i ugody*, „Sobótka”, nr 4, 1983; Taż, *Sejmy w latach: 1540-1586*, [w:] *Historia sejm polskiego*, t. 1, red. J. Michalski, Warszawa 1984; Taż, *Obsadzenie urzędów senatorskich i ministerialnych przez Zygmunta Augusta*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski przy współudziale C. Kuklo, Lublin 1987; Taż, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Kraków 1988; Taż, *Obowiązki i prawa królów polskich w opiniach pisarzy Odrodzenia*, [w:] *Między szlachtą a demokracją. Studia z dziejów Polski XV-XVIII w.*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994; Taż, *Sienicki Mikołaj* [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. XXXVII, Warszawa-Kraków 1996; Taż, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520-1562*, Warszawa 1996.

⁶⁶ A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/1564*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 14, z. 2, Warszawa 1935.

⁶⁷ I. Kaniewska, *Walka o wprowadzenie instygatorów na sejmie piotrkowskim 1565*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 1969, t. 7.

⁶⁸ W. Polak, *O wspólne dobro i egzekucję praw. Sejm w Piotrkowie 1565*, Toruń 2004.

⁶⁹ K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563-1665). Sprawa zastawów królewskich w małopolskich*, Warszawa 1984.

⁷⁰ W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562-1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994.

⁷¹ J. Małłek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987; Tenże, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525-1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976.

⁷² O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 2, Kraków 1920; Tenże, *Dwaj ostatni Jagiellonowie (1506-1572)*, [w:] Tegoż, *Historia polityczna Polski*, cz. 2: *od roku 1505 do r. 1775*, Warszawa 1923.

⁷³ M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008

⁷⁴ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*. *Stosunki polsko litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002

⁷⁵ W. Sobieski, *Elekcje „viritim”*, „Przegląd Nauki i Literatury”, 1905, R. 33.; Tenże, *Si non jurabis, non regnabis... Spór o przysięgę królewską*, „Reformacja w Polsce” 1922, t. 2.; Tenże, *Trybun ludu szlacheckiego*, Warszawa 1978.

⁷⁶ S. Grzybowski, *Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 2, 1957; Tenże, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.

⁷⁷ S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572-1574)*, Kraków 1969; Tenże, *Wielkie bezkrólewia*, Kraków 1984.

⁷⁸ S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572-1573)*, Warszawa 1969.

⁷⁹ T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka*, Kraków 1872.

⁸⁰ M. Serwański, *Henryk Walezy w Polsce*, Kraków 1976.

⁸¹ H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skały*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 3, 1958; Taż, *Stanisław Karnkowski*, [w:] PSB, t. 12, Kraków 1966-1967; Taż, *Mniszech (Mniszek) Mikołaj*, [w:] PSB, t. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976; Taż, *Reformacja w Krakowie w czasach Jana Kochanowskiego*, [w:] *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu*, Wrocław-Kraków-Warszawa 1991.

⁸² E. Dubas-Urwanowicz, *Polskie opinie o Henryku Walezym. Oczekiwania a rzeczywistość*, „Przegląd Historyczny”, t. 81, z. 1-2, 1990; Taż, *Stronnictwa polityczne czy grupy interesów na zjeździe stężyckim (maj-*

Niniejsza praca nie powstałaby bez wsparcia i cierpliwości prof. dr. hab. Zbigniewa Anusika, któremu za okazaną pomoc serdecznie dziękuję. Wyrazy wdzięczności kieruję także w stronę koleżanek i kolegów z seminarium doktorskiego Katedry Historii Nowożytnej UŁ, a w szczególności dr Jerzego Głowackiego. Podziękowania pragnę też złożyć mojej najbliższej rodzinie – żonie oraz rodzicom – za wspieranie we wszystkich trudnych momentach, jakich wiele było w trakcie pisania tej rozprawy.

czewiec 1575), [w:] Miasto-Region-Społeczeństwo. Studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiskowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, Białystok 1992; Taż, Problemy obronności kraju na koronnych zjazdach szlacheckich przed pierwszą konwokacją (lipiec 1572-styczeń 1573), [w:] Wojsko, Społeczeństwo. Historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzosekowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę Jego urodzin, Białystok 1995; Taż, Stosunek Koronny do unii z Litwą w latach 1562-1574, „Studia Podlaskie”, t. 5, Białystok 1995; Taż, Kiedy problemy lokalne stają się racją stanu państwa. Konfederacje pierwszych dwóch bezkrólów w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, [w:] Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem, red. Z. Anusik, Łódź 2007.

⁸³ J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 1967.

⁸⁴ M. Korolko, *Klejnot wolnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573-1658*, Warszawa 1974.

⁸⁵ J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, Poznań 1855.

